

Sofia – înțelepciunea lui Dumnezeu

Karl Christian FELMY*

Rezumat:

În Liturghia ortodoxă, în ecfonise și lecturi, se întâlnește motivul Sofiei – Înțelepciunii divine. Sfânta Înțelepciune (Hagia Sofia) este hramul unor numeroase și importante biserici ortodoxe. Diverse tipuri de icoane ale Înțelepciunii lui Dumnezeu se întâlnesc în Serbia și Rusia. Astfel există o veche tradiție liturgică ortodoxă sofiologică, arhitecturală și iconografică, dublată de preocuparea gânditorilor ruși de a se ocupa intens, sub influența idealismului german, cu tema Sofiei divine. Dintre aceștia cei mai importanți sunt filosoful Vladimir Soloviov, preotul Pavel Florensky și protopresbiterul Serghei Bulgakov. Pavel Florensky și Serghei Bulgakov au prezentat Sofia – principiu necreat feminin – aproape ca un Ipostas dumnezeiesc. În opinia lor, sofiologia rusă reprezintă o relație personală strânsă între Creator și creație și un mijloc de combatere a unei înțelegeri secularizate a lumii. Se pune întrebarea dacă preocupările sofiologilor nu pot fi privite prin prisma viziunii Sf. Atanasie, în a cărei concepție lumea posedă un caracter hristologic, o amprentă a Înțelepciunii lui Dumnezeu.

Cuvinte cheie:

Sofiologie, Filosofie religioasă, Ortodoxie

1. Înțelepciunea divină în Tradiția ortodoxă

Doctrina despre Sofia, Înțelepciunea divină, este reprezentată în principal de filosofi și teologi ai Bisericii Ortodoxe Ruse. În această doctrină filosofii religioși ruși au primit indiscutabil influențe din Apus. Trebuie amintite aici în special influențele din partea unor gânditori ca: Baruch de Spinoza (1632-1677), Jakob Böhme (1575-1624), Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775-1854) și Arthur

---

* Karl Christian Felmy, profesor emerit al Universității Erlangen-Nürnberg, Germania.
E-mail: dr.christianfelmy@web.de.

Sofia – înțelepciunea lui Dumnezeu

Schopenhauer (1788-1860). Probabil că și din acest motiv „sofiologia” încă rămâne controversată în Ortodoxie.

În ciuda acestor influențe occidentale, nu este întâmplător faptul că doctrina despre Înțelepciunea Divină (*Sophia, Премудрость*) și-a găsit întodeauna și își găsește încă susținători tocmai în Biserica Ortodoxă. Pentru că în tradiția liturgică și artistică răsăriteană cinstirea Sofiei dumnezeiești joacă un rol mult mai important decât în Occident. Alături de Biserica Învierii, a Sfântului Mormânt, din Ierusalim, cea mai importantă biserică din Ortodoxia răsăriteană este Hagia Sofia, Biserica Sfintei Înțelepciuni din Constantinopol. După exemplul acestui sfânt locaș, în istoria Bisericilor Ortodoxe Răsăritene și alte biserici importante poartă numele Înțelepciunii divine: printre acestea se numără catedrala „Sf. Sofia” din Tesalonic, catedrala „Sf. Sofia” din Ohrid, catedrala „Sf. Sofia” de la Kiev și catedrala „Sf. Sofia” din Novgorod.

Oricine cunoaște cât de cât Liturgia ortodoxă știe că tocmai în cele mai importante momente se spune: „Σοφία!” („Înțelepciune!”) sau „Σοφία ορθή!” („Înțelepciune, dreaptă!”). În rânduiala liturgică apuseană nu există nici un echivalent pentru aceasta.

Biserica Ortodoxă sărbătorește de mai multe ori în an Sfânta Cruce a lui Hristos, care este atât crucea ca relicvă, cât și „cruce” în sens teologic, crucea ca un eveniment mântuitor. Aproape întodeauna la aceste sărbători este citit textul de la 1 Corinteni 1, 18-25, unde Apostolul Pavel scrie: „Căci Hristos m-a trimis ... ca să binevestesc ... crucea lui Hristos ... puterea lui Dumnezeu și înțelepciunea lui Dumnezeu”. Această pericopă se citește, de exemplu, în Vinerea Mare, la sărbătoarea Înălțării Sfintei Cruci (14 septembrie) și la sărbătoarea scoaterii Crucii celei dătătoare de viață (1 august).

Aici este înțeleasă înțelepciunea lui Dumnezeu hristologic, dar alte lecturi biblice evidențiază și alte aspecte. Mai ales la sărbători dedicate Maicii Domnului se citește adesea capitolul 9 din Proverbele lui Solomon (9, 1-10): „Înțelepciunea și-a zidit casă...”. În canonul din Joia Mare tocmai acest capitol se referă la Euharistie și primește astfel un sens hristologic și pnevmatologic. Capitolul 9 din *Înțelepciunea lui Solomon* este legat de cele șapte Sinoade Ecumenice în canonul sărbătorii primelor șase Sinoade Ecumenice. Aici tema Înțelepciunii este deci înțeleasă eclesiologic. Această înțelegere euharistică și eclesiologică este întărită mai ales de Icoana Înțelepciunii din mănăstirea Kirillov din Novgorod¹. Există cel puțin patru tipuri de bază diferite ale icoanei Înțelepciunii divine, fiecare cu propriile

¹ Karl Christian Felmy, „«Die unendliche Weisheit des Lebens Allgrund und Erschafferin». Die Ikonen der Weisheit und die Göttliche Liturgie”, în *«Die Weisheit baute ihr Haus». Untersuchungen zu hymnischen und didaktischen Ikonen*, ed. K.Ch. Felmy și Eva Haustein-Bartsch, München, 1999, p. 43-68, în special p. 53-60).

Karl Christian Felmy

versiuni. – Aceasta înseamnă că problema este înrădăcinată în Tradiția Ortodoxă și, prin urmare, nu este surprinzător faptul că speculațiile filosofice și teologice s-au preocupat cu ea. – Aici își găsesc locul potrivit câteva afirmații ale Sfinților Părinți, care se află față de teoria sofologilor ortodocși de azi la o depărtare mai mare decât cred aceștia din urmă, dar care însă au exercitat asupra lor influențe, în special dacă ne gândim la pasaje ce vorbesc despre pre-existența ideatică a lumii în Dumnezeu-Creatorul, cum e, de exemplu, cazul Sfinților Grigorie de Nazianz Teologul și Clement Alexandrinul². Din această serie face parte și imaginea unei Biserici pre-existente sub forma unei femei și a unui turn în *Păstorul lui Herma*³.

La speculațiile sofianice contribuie și faptul că interpretările și aplicațiile variază în funcție de tema Înțelepciunii⁴. Hagia Sofia din Constantinopol este închinată lui Hristos ca Înțelepciune dumnezeiască, în timp ce hramul Catedralei Sofia din Kiev este sărbătoarea Nașterii Maicii Domnului, iar hramul Catedralei Sofia din Novgorod este Adormirea Maicii Domnului⁵. În ziua de 16 august, la o zi după Adormirea Maicii Domnului, cad în același timp mai multe sărbători, fiecare cu propriile texte liturgice. Între acestea se găsește și „Slujba pentru Înțelepciunea Ipostatică a lui Dumnezeu, Mântuitorul nostru, Domnul Iisus Hristos”⁶. Interpretarea ca Hristos este aici iarăși clară.

Acest lucru este valabil – în ciuda unor interpretări contrare – și pentru cele mai multe icoane ale Înțelepciunii⁷, care sunt destinate în special unei înțelegeri hristologice. Totuși, cel puțin în cazul așa-numitei icoane kievene a Înțelepciunii

² Dovadă: свѣтъц. Павел Флоренскій, *Столп и утверждение истины. Опыт православной теодицеи в двенадцати письмах*, Москва, 1914, p. 328 ș.u. [n. trad.: Pavel Florenski, *Stâlpul și Temelia Adevărului. Încercare de teodicee ortodoxă în douăsprezece scrisori*, trad. Emil Iordache, pr. Iulian Friptu și pr. Dumitru Popescu, studiu introd. Ioan I. Ică jr, Polirom, Iași, 1999].

³ Dovadă: П. Флоренскій, *Столп*, p. 336 ș.u.

⁴ Mai mult despre această complexă problemă la Fairy v. Lilienfeld, „Das Patrozinium der «Heiligen Sophia» in Europa und besonders in Rußland”, în: Fairy v. Lilienfeld, *Sophia – Die Weisheit Gottes. Gesammelte Aufsätze*, 1983-1995, ed. de Karl Christian Felmy, Heinz Ohme, Karin Wildt, Erlangen, 1997 (Oikonomia, vol. 36), p 212-218.

⁵ Tomáš Špidlík, *Die russische Idee. Eine andere Sicht des Menschen*. Traducere din limba franceză de Petronilla și Richard Cemus, Würzburg 2002, 511. [n. trad.: Tomas Spidlik, *Spiritualitatea Răsăritului Creștin IV. Omul și destinul său în filozofia religioasă rusă*, trad. Maria-Cornelia Ică jr, studiu introd. și postfață Ioan I. Ică jr, Deisis, Sibiu, 2002].

⁶ Служба Ипостасней Премудрости Божией Спаисителю нашему Иисусу Христу: Минея. Август. Т. II, Москва, 1989, p. 145 ș.u.

⁷ Lev Lifšic, „Die Ikone «Sophia – Weisheit Gottes» aus der Sammlung der Museen des Moskauer Kreml”, în: Karl Christian Felmy și Eva Haustein-Bartsch, *«Die Weisheit baute ihr Haus». Untersuchungen zu Hymnischen und Didaktischen Ikonen*, München, 1999, p. 29-41; Karl Christian Felmy, „«Die unendliche Weisheit, des Lebens Allgrund und Erschafferin». Die Ikonen der Weisheit und die Göttliche Liturgie”, în: K.Ch. Felmy und E. Haustein-Bartsch, *«Die Weisheit baute ihr Haus»* p. 42-68.

Sofia – înțelepciunea lui Dumnezeu

este, fără îndoială, prezentată Maica Domnului ca Înțelepciune divină. Această atribuire variată s-a reflectat în reflecțiile privitoare la tema Sofiei.

2. Sofiologia lui Vladimir Soloviov

Primul mare sofiolog rus a fost Vladimir S. Soloviov (1853-1900) care provenea dintr-o familie de istorici și filosofi. Atunci când el și-a publicat deja primele sale scrieri filosofico-religioase, studiasse o perioadă la Academia Duhovnicească din Moscova. Cu toate acestea, independent de aceste studii și independent de faptul că el a avut un efect foarte stimulatv asupra gândirii teologice a Bisericii Ruse, poate fi socotit ca un teolog autodidact. Sofiologia lui s-a constituit pe baza a doi piloni: pe experiența personală⁸ și pe speculația filosofică. Experiența sa personală s-a manifestat în trei viziuni în care a văzut Înțelepciunea dumnezeiască ca o ființă feminină⁹.

Înțelegerea lui Soloviov despre lume a fost modelată de convingerea că lumea ar fi consecința unei căderi pre-temporale a sufletului lumii, care și-a dorit să trăiască pentru sine în afara plinătății lui Dumnezeu și în consecință a luat materie¹⁰. În Dumnezeu a rămas însă captivă ipostaza personală a bazei divine a lumii, Înțelepciunea dumnezeiască, Sofia. „Ea este plinătatea sau absoluta totalitate a ființei, care precede și este superioară oricărei existențe. Această substanță universală, această absolută unitate a tuturor este Înțelepciunea ființială (*la sagesse universelle*) a lui Dumnezeu (*Chokmah, Σοφία*). Ea, care posedă în sine potența creatoare (*puissance*) a fiecărui lucru, este, la rândul ei, deținută de Dumnezeu”¹¹. Pentru Soloviov există o bază a creației în Dumnezeu: ipostaza personală a principiului dumnezeiesc al lumii, Înțelepciunea divină, Sfânta Sofia. Această Sofia divină necreată stă în strânsă legătură cu Sofia creată, care este sufletul lumii. Prin învățătura sa despre Sofia necreată, distinctă de cea creată, dar în același timp strâns legată de ea, Soloviov a încercat să fundamenteze teologic și filosofic legă-

⁸ Vezi Martin George, *Mystische und religiöse Erfahrung im Denken Vladimir Solov'evs*, Göttingen, 1983 (FSÖTh 54).

⁹ Fairy v. Lilienfeld, „Sophia – Die Weisheit Gottes. Über die Visionen des Wladimir Solowjew als Grundlage seiner «Sophiologie»”, in: Fairy v. Lilienfeld, *Sophia* 151-174.

¹⁰ Aici și mai departe vezi Reinhard Slenczka, *Lehre und Bekenntnis der Orthodoxen Kirche* (C. Andresen, Ed. Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte, Vol. II, Göttingen 1980, p. 499-559). Urmez în continuare această precisă prezentare.

¹¹ Vladimir Solov'ev, *Rußland und die Universale Kirche (La Russie et l'Église Universelle)*. 1889, trad. germ. de Wsewolod Setschkareff și Ludolf Müller, in: *Deutsche Gesamtausgabe der Werke von Wladimir Solowjew*. Ed. de Wladimir Szyłkanski, vol. III, Freiburg, 1954, p. 145-419) 339 ș.u. [n. trad.: Vladimir Soloviov, *Rusia și Biserica universală*, trad. Marcel Avram, studiu introd. Ioan I. Ică jr, Ed. Institutului European, Iași, 1994].

Karl Christian Felmy

tura strânsă (într-un fel se poate vorbi chiar despre unitatea) dintre Dumnezeu și creație. „În calitatea lui de potență pură și nedefinită (*puissance*) sufletul lumii are un caracter dublu și variabil: el poate să vrea să existe în afara lui Dumnezeu, se poate plasa într-o stare de existență haotică și anarhică, dar poate și să asculte de Dumnezeu, să se unească liber cu Cuvântul lui Dumnezeu, să ducă întreaga creație la unitatea deplinătății și să devină una cu Înțelepciunea veșnică”¹². Ea este apoi „gaj pentru îndumnezeirea” creaturii¹³.

3. Preotul Pavel Florensky ca sofolog

Al doilea important sofolog în Biserica rusă este preotul *Pavel Florensky* (1882-1937). El provenea dintr-o familie îndepărtată de Biserică, dar s-a apropiat devreme de aceasta, decizând apoi să studieze la Academia Duhovnicească din Moscova. În momentul în care a fost hirotonit preot, în 1911, era deja recunoscut ca un savant foarte educat, ce studiasse matematica, fizica, chimia și filosofia, fiind un cercetător creativ în toate aceste domenii. După Revoluția din Octombrie a predat materii ținând de științele naturii la Universitatea de stat, fără a renunța în cadrul cursurilor la ținuta preoțească. În anii '30 a fost deportat la Solovki, fiind împușcat în 1937.

În ceea ce privește Sofia, Înțelepciunea divină, spiritul universal care a fost Florensky a încercat, din punct de vedere teologic și filosofic, să unească strâns teologia cu științele naturii, pe Dumnezeu cu lumea. Pentru el Înțelepciunea divină este „rațiunea creației, revărsarea de sine a iubirii lui Dumnezeu către creație”¹⁴. Această „Iubire-idee-monadă”, acest „al patrulea element ipostatic” (*четвертый ипостасный элемент*)¹⁵, intră – este de opinie Florensky – în „viața Treimii dumnezeiești”¹⁶. Florensky își formulează aici ideile cu foarte mare atenție. El nu vorbește despre al patrulea Ipostas, ci doar despre un al patrulea element ipostatic. Cu toate acestea, este clar că sofologia este problematică pentru doctrina triadologică ortodoxă tradițională, cu învățătura despre Trei Persoane Dumnezeiești.

În sofologia Părintelui Pavel Florensky se găsesc mai multe pasaje care arată caracteristicile Sofiei. Dacă în citatul de mai sus s-a afirmat că Înțelepciunea este identică cu „revărsarea iubirii lui Dumnezeu către creație”, în altă parte se spune: „Sofia este marele principiu al întregii creații (vezi *πάσα η κτίσις*, *Rm* 8, 22, adică a creației în întregul ei, nu în mod simplu a tuturor elementelor) prin care creația

¹² V. Solov'ev, *Rußland*, p. 348.

¹³ Tomáš Špidlík, *Die russische Idee*, p. 505.

¹⁴ Trimitere la *Flp* 2, 7.

¹⁵ Свящ. Павел Флоренский, *Столп*, p. 323.

¹⁶ *Ibidem*.

merge în viața intratreimică și prin care primește viața veșnică de la unicul Izvor al vieții¹⁷; Sofia este natura primordială a Creației, Iubirea creatoare a lui Dumnezeu care «vine în inimile noastre prin Duhul Sfânt, Cel dăruit nouă» (Rm 5, 5)¹⁸. Deoarece creația nu poate să trăiască decât atunci când rămâne în Iubirea sofianică, Florensky scrie: „Cu referire la creație, Sofia este îngerul păzitor al creației, personalitatea ideală a lumii. În timp în raport cu creația ea este rațiunea care creează, ea este conținutul creator al rațiunii divine, conținutul său «psihic», care lucrează veșnic de la Tatăl prin Fiul și desăvârșește în Duhul Sfânt: Dumnezeu gândește în lucruri (Бог мыслит вещами)¹⁹».

Aici se arată în mod special că întreaga sofologie este importantă: și anume, ceea ce este denumit „materialism creștin”²⁰: „Dumnezeu gândește în lucruri”. În timp ce calvinismul afirmă cu patos diferența și distanța dintre Dumnezeire și creaturalitate, fiindcă doar așa poate să fie îndepărat pericolul idolatrizării, al îndumnezeirii creaturii, și în timp ce teologia catolică medievală învață o analogia entis, o legătură strânsă între Dumnezeu și creatură, care însă ar putea duce la uzurparea lui Dumnezeu în gândire, sofologia învață despre legătura dintre Creator și creație ce poate fi experiată, dar nu poate fi recunoscută rațional, o „legătură ce reprezintă Sofia dumnezeiască”. În acest „materialism creștin” nu rămâne nimic din cele create neutru, ci creația se află în relație cu Dumnezeu, față de ea omul datorând respect ca și creatură a Lui.

Pe lângă aspectul cosmic, Sofia mai posedă și diverse aspecte soteriologice, pe care Părintele Pavel Florensky le leagă de diferite afirmații despre Înțelepciunea dumnezeiască: „Înainte de toate, Sofia este începutul și mijlocul creației mântuite – Trupul Domnului Iisus Hristos, adică ființa creată ce a fost asumată de Logosul Dumnezeiesc [Словом]. Numai prin participarea la El, adică doar dacă ființa noastră este cuprinsă în Domnul – așa cum a fost asumată în Același –, putem să primim de la Duhul Sfânt libertatea și purificarea mistică. În acest sens, Sofia este natura preexistentă a creației ce a fost curățată în Hristos sau Biserica în aspectul ei ceresc. Dar în ceea ce privește sfințirea părții pământești a creației, conținutul ei empiric – «veșmântul» ei – ce provinde de la Duhul Sfânt, Sofia este Biserica în aspectul ei pământesc, adică totalitatea personalităților ce au început deja lucrarea de restaurare, fiind intrați în partea empirică a Trupului lui Hristos. Deoarece curățirea are totuși loc prin Duhul Sfânt, Care Se revelează creației,

¹⁷ Ps 35/36, 10.

¹⁸ Свящ. Павел Флоренский, *Столп*, p. 326.

¹⁹ *Ibidem*, p. 326; Л.А. Зандер, *Бог и мир*. Миросозерцание отца Сергия Булгакова, Париж, 1948, p. 196.

²⁰ Cf. R. Slenczka, p. 544.

Karl Christian Felmy

Sofia este Duhul, în măsura în care El îndumnezeiește creatura²¹. Sfânta Sofia se arată ca Fecioară, ca putere cerească ce binecuvântează fecioria. „Purtătoarea fecioriei, Fecioara în sensul exclusiv și propriu al cuvântului, este Maria, care a fost binecuvântată de Duhul Sfânt (*κεχαριτωμένη*, *Lc 1, 28*), care a fost umplută de daruri, adevărata Biserică a lui Dumnezeu, adevăratul Trup al lui Hristos, din care S-a întrupat Hristos²².”

La sfârșitul capitolului despre Sfânta Sofia din lucrarea „Stâlpul și temelia Adevărului”, redactată sub forma unei scrisori, Florensky arată încă o dată cât de puternic oscilează sensurile despre Sofia și cum un sens se întrepătrunde cu celălalte. Următorul citat demonstrează clar acest fapt:

„Dacă Sofia este toată creația, tot așa sunt sufletul și conștiința creației, umanitatea – Sofia prin excelență (*no преимуцество*). Dacă Sofia este întreaga umanitate, atunci sufletul și conștiința umanității – Biserica – sunt Sofia prin excelență. Dacă Sofia este Biserica sfinților, atunci sufletul și conștiința Bisericii este mijlocitoarea și avocata Cuvântului lui Dumnezeu, Care a îndreptat și a împărțit lumea în două, Maica Domnului, curățirea lumii, care iarăși este Sofia prin excelență²³. Prin aceasta Sofia este, în ultimă instanță, frumusețea, căci Născătoarea de Dumnezeu reprezintă adevărata frumusețe spirituală. „Numai Sofia, doar ea singură, este frumusețea ontologică a întregii creații; orice altceva nu este decât strălucirea și fastul unui veșmânt²⁴.”

Mai sunt multe de comentat aici. Totuși este absolut necesar să explicăm caracteristicile esențiale ale sofiologiei celui de-al treilea mare sofiolog rus și să tragem apoi concluziile generale.

4. Sofiologia protopresbiterului Serghei Bulgakov

Protopresbiterul Serghei Bulgakov (1871-1944) este socotit ca unul dintre cei mai de seamă – și în același timp controversat – sofiologi. Provenea dintr-o familie rusă de preoți, s-a apropiat de marxism, a predat ca profesor de economie și s-a reîntors la Biserică, în anii 1917-1918 a fost delegat la Marele Sinod rus, a devenit preot în 1918, iar în 1923 a plecat în emigrație. În Paris a devenit unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai înnoirii teologice de la cunoscutul Institut „St. Serge”. Învățătura sa despre Înțelepciunea Dumnezeiască a fost condamnată în 1935 ca „erezie gnostică” de locțiitorul de atunci al patriarhului Moscovei, Serghei (Stragorodțki). Acest fapt nu trebuie luat prea în serios. Documentele în

²¹ Свящ. Павел Флоренский, *Стол*, p. 350.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, p. 350 ș.u.

²⁴ *Ibidem*, p. 351.

care sunt cuprinse condamnările dovedesc lipsuri în cunoașterea reală a învățaturii sale. Biserica Ortodoxă Rusă se găsea în timpul celor mai aprige persecuții. Lipseau timpul și capacitatea pentru un studiu tihnit al operelor publicate în străinătate. Aceasta nu schimbă însă nici faptul că Bulgakov rămâne unul dintre cei mai mari teologi ai Bisericii Ortodoxe Ruse, nici faptul că multe aspecte din opera scrisă de el sunt în fapt problematice.

Un scop ființial al sofologiei sale este expus de Bulgakov în operele sale de început, în care apare pentru prima oară sofologia și în care scrie încă în calitate de cercetător în economie: „Într-o epocă de declin a conștiinței de sine dogmatice, în care religia din ce în ce mai mult este redusă la etică, fiind doar o decorație a unor experiențe pietiste, este deosebit de important să se sublinieze aspectul cosmologic și ontologic al creștinismului”²⁵.

Barbara Hallensleben a demonstrat că principiile sofologice ale Părintelui Serghei Bulgakov sunt relevante în special în considerațiile sale privitoare la teologia icoanei. În studiul său „Icoana și cinstirea sfintelor icoane. O schiță dogmatică”²⁶, Părintele Serghei Bulgakov a apărut reprezentarea pe care Biserica Ortodoxă a făcut-o lui Dumnezeu-Tatăl pe icoane și fresce, într-un mod care nu corespunde cu cel din teologia ortodoxă a icoanei de dinainte. Deși imaginea lui Dumnezeu-Tatăl a fost interzisă de sinoadele ruse, pe termen lung acest lucru s-a dovedit a fi imposibil de eradicat²⁷. Serghei Bulgakov era de părere că acest lucru nu a fost întâmplător. Pentru el – altfel decât la teologii bizantini din sec. VIII și IX – porunca de interzicere se bazează nu pe transcendența lui Dumnezeu, ci pe căderea în păcat. Căci, dacă omul a fost creat după chipul lui Dumnezeu, înseamnă că Dumnezeu posedă ceva de genul corporalității, ce poate fi reprezentată, încă înainte de Înomenirea în Hristos. Dumnezeu a imprimat creației imaginea Sa veșnic necreată a Înțelepciunii, și această imagine – dacă nu este distorsionată de căderea în păcat – este reprezentabilă. Numai fiindcă Înțelepciunea lui Dumnezeu deja dinainte de Întrupare este oarecum „trupească”, Dumnezeu poate – în pofida absolutei Lui transcendențe, pe care Sofia o apropie într-o oarecare măsură – să Se arate în starea omului chiar dinainte de Întrupare și de aceea să fie reprezentat. În trup există de aceea de la creație un principiu spiritual. El este un instrument al sufletului²⁸.

²⁵ С.Н. Булгаков, *Философия хозяйства*, часть 1-я. *Мир как хозяйство*, Москва, 1912 (reeditare: 1971), p. III.

²⁶ Прот. Сергей Булгаков, *Икона и иконопочитание. Догматический очерк*, Париж, 1931, [n. trad.: S. Bulgakov, *Icoana și cinstirea sfintelor icoane*, trad. Paulin Lecca, Anastasia, București, 2000].

²⁷ Aici și în continuare cf. K.Ch. Felmy, *Einführung in die orthodoxe Theologie der Gegenwart*, Berlin, 2011, p. 98 ș.u. [n. trad.: Karl Christian Felmy, *Dogmatica experienței ecleziale. Înnoirea teologiei ortodoxe contemporane*, trad. și introd. Pr. Prof. Dr. Ioan Ică, Deisis, Sibiu, 1999]

²⁸ Vezi aici K.Ch. Felmy, *Einführung*, p. 98-100.

În spatele acestor afirmații se află principiul sofologic al Părintelui Serghei Bulgakov. Dumnezeu este și pentru el absolut transcendent. Dar în „Sofia” sunt de asemenea făcute creația și corporalitatea. În opinia lui Bulgakov Hristos a dat posibilitatea de a-L reprezenta pe Dumnezeu, ceea ce a anulat interdicția imaginilor. Dar Bulgakov explică porunca interdicției reprezentării dumnezeirii înainte de Întruparea lui Dumnezeu în Hristos și abrogarea ei după Întrupare nu prin aceea că, fără a deveni om, Dumnezeu nu este reprezentabil, ci prin aceea că chipul decăzut al lui Dumnezeu este restaurat în Hristos și astfel, prin restaurare, devine și reprezentabil. Este clar că aici se vorbește despre o relație ontologică strânsă între Dumnezeu și lume, care este Sfânta Sofia. După cum am văzut, acest lucru amintește mult de Părintele Pavel Florensky. Totuși, el se referă ocazional la Schelling, care a postulat ideea că ar trebui să existe ceva între timp și eternitate²⁹.

De-a lungul timpului sofologia lui Bulgakov s-a schimbat. În prima sa lucrare sofologică, „Lumina neînserată” (*Свет невечерный*), el a plasat Sofia și mai mult în categoria ipostatică. Înțelepciunea dumnezeiască posedă „ca iubire a IUBIRII³⁰ și iubire către IUBIRE ... personalitate și formă; ea este subiect, persoană sau, ca să spunem într-un limbaj teologic, ipostas; după natură ea *se diferențiază* de Ipostasele Sfintei Treimi; ea este un al patrulea ipostas de un alt fel, propriu ei³¹. Ea nu ia parte la viața inter-treimică. *Ea nu este Dumnezeu*, și de aceea nu transformă Tri-ipostasul într-un Patru-ipostas, Treimea într-o Pătrime³². Părintele Serghei a explicat mai târziu conceptul de ipostas printr-un termen aproape intraductibil, cel de *ипостасность* („ipostazitate”). Pe de altă parte, în cartea sa „Lumina neînserată” el nu face o diferențiere între Înțelepciunea creată și necreată, ca la Soloviov sau Părintele Pavel Florensky, dar această diferențiere îi este și lui proprie mai târziu. Fiindcă Sofia, spre deosebire de Ipostasele dumnezeiești, nu se creează de la sine, ci primește, ea este *feminină*, receptivă, ea este „Eternul Feminin”³³.

Într-un mod asemănător cu sensurile diferite și oscilante ale Sofiei ce apar la Pavel Florensky, formulările apar la Bulgakov – conștient, cu siguranță – ca fiind contradictorii. „Când își ia ființa de la Tatăl, ea este creație și fiică a lui Dumnezeu, când recunoaște și este recunoscută de Logosul divin, ea este mireasa Fiului (Cântarea Cântărilor) și soția Mielului (Noul Testament, Apocalipsa); când

---

²⁹ С. Булгаков, *Свет невечерный. Созерцания и умозрения*, Москва, 1917, p. 215 [n. trad.: S. Bulgakov, *Lumina neînserată. Contemplații și reflecții metafizice*, trad. Eugen Drăgușin, Anastasia, București, 1999].

³⁰ Cuvântul *Любовь* (Iubire) are aici un sens personal și de aceea e scris cu majusculă.

³¹ Cu referire la Treime Bulgakov scrie cuvântul *ипостась* [Ipostas, n. trad.] cu majusculă, cu referire la Sofia cu literă mică.

³² С. Булгаков, *Свет невечерный*, p. 212.

³³ „Вечная женственность” [„eternul feminin”, n. trad.]: С. Булгаков, *Свет невечерный*, p. 213.

primește revărsarea darurilor Duhului Sfânt, ea este Biserica și în același timp ea devine Maica Fiului, Care S-a întrupat prin pogorârea Duhului Sfânt asupra Mari-ei, inima Bisericii, iar atunci ea este sufletul ideal al creației, frumusețea. Și toate acestea în același timp: fiică și mireasă, soție și mamă, tri-unitatea binelui, adevărului, frumuseții; Sfânta Treime în lume este Înțelepciunea dumnezeiască...³⁴. Sofia nu este Absolutul și nici Dumnezeu, dar ea nu este „nici creatură, căci nu este creată”³⁵. Bulgakov scrie: „Dumnezeirea vrea în baza bunăvoinței Sale divine (*снисхождению*), a auto-negării iubirii, să existe un altceva decât Sinele, o non-dumnezeire, și astfel creează în afară de El. Totuși, fiindcă El așază lumea nedivină alături de El, Dumnezeirea plasează între Sine și lume un fel de limită. și această limită ce se găsește prin însuși sensul ei între Dumnezeu și lume, Creator și creație, nu este nici una, nici cealaltă [adică nici Creator și nici creație], ci ceva pe deplin special, care unește și desparte în același timp și o parte și cealaltă (un fel de *μεταξύ* în sens platonice). Înger al creației și început al căilor lui Dumnezeu este Sfânta Sofia”³⁶.

Împotriva atacurilor dure pe care le-a suferit sofologia sa, Părintele Serghei Bulgakov s-a apărat într-un studiu cu titlul „Asupra problemei Înțelepciunii lui Dumnezeu”, publicat în revista „Kyrios”³⁷. În acest studiu nu se mai vorbește despre Sofia ca despre un ipostas. În mai multe rânduri se afirmă că Sofia „nu este ipostas, deși în același timp ea nu poate exista în afara unei legături cu ipostasele”. „Ea este nedespărțită de ipostase și este ca și ousia (*ουσία* = ființa) o ființă spirituală în Dumnezeu, peste care se odihnește iubirea lui Dumnezeu”³⁸.

Lumea este fundamentată pe „Înțelepciunea divină, ca model primordial al creației, făcută din nimic”, învață Bulgakov mai departe. Este evidentă aici relația strânsă cu teoria Ideilor a lui Platon, precum și cu deja cunoscuta diferențiere dintre Înțelepciunea dumnezeiască și cea creată pe care o făceau Vladimir Soloviev și Părintele Pavel Florensky, diferențiere pe care Bulgakov nu o afirmase în lucrarea sa „Lumina neînserată”. Chipul Înțelepciunii dumnezeiești în lumea creată, arată Bulgakov, a fost întinat prin căderea în păcat, dar apoi a fost restaurat prin Întrupare. Învățătura despre Sofia îl ajută pe Bulgakov să o mențină pe aceasta „ca revelație a ființei lui Dumnezeu în lume, la un nivel ontologic și nu doar logic, căci ea este ființa lui Dumnezeu în lume, fără ca prin acest fapt deosebirea dintre Creator și creație să fie dizolvată în chip panteist”³⁹.

³⁴ С. Булгаков, *Свет невечерный*, p. 213 ș.u.

³⁵ *Ibidem*, p. 214.

³⁶ С. Булгаков, *Свет невечерный*, p. 212.

³⁷ S.N. Bulgakov, „Zur Frage nach der Weisheit Gottes”, în *Kyrios* I/2, 1936, p. 92-101.

³⁸ *Ibidem*, p. 93.

³⁹ Reinhard Slenczka, *Lehre und Bekenntnis der Orthodoxen Kirche* (in: C. Andresen, *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*, vol. 2, p. 499-559), p. 547.

Karl Christian Felmy

Prin formularea unei „revelații a ființei dumnezeiești” prin Sofia Părintele Serghei reduce tendința spre ipostaziere a Sofiei. Cu trimitere la Tradiția teologică ortodoxă, acest fapt nu este mai puțin problematic. Deja teologia patristică clasică răsăriteană vorbea despre o necunoaștere a ființei (*ovσία*) lui Dumnezeu. De la așa-numita dispută palamită de la mijlocul sec. al XIV-lea problema unei cunoașteri a ființei lui Dumnezeu este practic total inacceptabilă.

Înapoi la Părintele Serghei Bulgakov: Înțelepciunea dumnezeiască și cea creată, ca „iubire și iubire pentru iubire”, sunt pentru Părintele Serghei „principiul care leagă pe Dumnezeu cu lumea”. În aceasta constă aspectul sofiologic al hristologiei. Unirea celor două naturi în Hristos, despre care învață Sinodul de la Calcedon, ar trebui să fie înțeleasă „ca o unitate dublă a Înțelepciunii divine și create, deopotrivă după asemănarea și deosebirea lor”⁴⁰. Bulgakov vede aspectul pnevmatologic al Înțelepciunii în aceea că „umanitatea vechiului Adam, Înțelepciunea creată”, „este înălțată prin Duhul Sfânt la slava lui Hristos, adică prin identificarea cu Înțelepciunea divină, la îndumnezeirea ei”⁴¹.

Ca și la Părintele Pavel Florensky, Înțelepciunea are la Părintele Serghei Bulgakov un aspect ecclesiologic. După Părintele Serghei Biserica este „Înțelepciunea dumnezeiască în cea creată, viața în Dumnezeu ce se revelează oamenilor”. Biserica trebuie să fie recunoscută ca „divino-umanitatea revelată, ca Sofia, Înțelepciunea lui Dumnezeu”⁴². Totuși „punctul cel mai înalt al creației îndumnezeite și înveșnicite este Pururea Fecioara Maria, umanitatea ipostatică a Dumnezeului-Om. În slava ei este anticipată deja slava viitoare a întregii creaturi. Ea este faima lumii, în ea se unește Înțelepciunea creată cu cea divină. Prin aceasta este centrul Bisericii”⁴³. Aspectul mariologic al sofiologiei era atât de important pentru Bulgakov încât în 1927, la conferința „Faith and Order”, el i-a șocat pe cei prezenți cu afirmația că orice apropiere a Bisericilor divizate trebuie să fie precedată de un cult comun al Maicii Domnului⁴⁴.

Serghei Bulgakov a fost acuzat că pune în discuție doctrina ortodoxă tradițională despre Sfânta Treime. Împotriva acestei acuzații, cea mai gravă care poate să-i fie adusă unui teolog ortodox, el s-a apărat prin afirmația că sofiologia nu schimbă învățătura ortodoxă, ci doar pune accente noi spre o mai bună înțelegere a unei Tradiții neîntinate. Este vorba nu despre o schimbare a învățăturii, ci despre un răspuns

⁴⁰ S.N. Bulgakov, „Zur Frage...”, p. 94.

⁴¹ *Ibidem*, p. 95.

⁴² *Ibidem*, p. 100.

⁴³ *Ibidem*, p. 95.

⁴⁴ Conferința Mondială despre Credința și Constituția Bisericii. Raportul oficial în germană despre Conferința Mondială de la Lausanne din 3-21 august 1927, *Im Auftrag des Fortsetzungsausschusses* hg. von Hermann Sasse, Berlin 1929, p. 269.

la „întrebarea legăturii dintre Dumnezeu și om”, „despre Dumnezeul-om ca unire a lui Dumnezeu cu întreaga lume creată prin și în oameni”⁴⁵. Dogma despre Hristos, Dumnezeul-om, trebuie să rămână neschimbată. Dar ea se bazează pe ipoteze care vor duce la dezvoltarea sofologiei, a învățaturii despre Înțelepciunea lui Dumnezeu⁴⁶. Fără sofologie creștinismul ar fi „fără putere, incapabil să depășească actuala despărțire între religie și lume”. Fără sofologie lumea ar rămâne închisă în sine, iar mișcarea ecumenică s-ar epuiza în îndeplinirea unor sarcini practice. „Mișcarea ecumenică socială, care și-a îndeplinit pe deplin sarcinile practice, nu și-a îndeplinit încă sarcina ei teologică: îndreptarea lumii în Dumnezeu, în opoziție cu orice separare de Dumnezeu, care în fapt a fost cunoscută și predicată la diversele extreme ale creștinismului, deopotrivă în Biserica de Răsărit și în protestantism”⁴⁷. Învățătura despre Înțelepciunea dumnezeiască aduce dimpotrivă această separație iarăși la un loc. „În Înțelepciunea divină cerul se coboară pe pământ. Lumea nu mai este doar lume în sine, ci lumea în Dumnezeu, iar Dumnezeu nu mai este doar în cer, ci și pe pământ, în lume și în oameni”⁴⁸. „Prin înțelegerea sofianică a lumii ca o revelație a Înțelepciunii lui Dumnezeu” în opinia Părintelui Serghei Bulgakov se poate depăși prăpastia secularizantă dintre Dumnezeu și lume, dintre Dumnezeu și cosmos⁴⁹.

5. Caracterul rațional al creației

Dacă Părintele Serghei Bulgakov a evitat aici orice ipostaziere a Înțelepciunii lui Dumnezeu, atunci sofologia și-a pierdut mult din caracterul respingător pe care îl avea când vorbise și scrisese într-un mod nerestricționat despre ea. Prin această sofologie mult mai puțin problematică el câștigă ceva neprețuit: aspectul cosmic, care depășește secularizarea deplină și poate contribui decisiv la constituirea unei ecologii creștine. Cu toate acestea, trebuie subliniat că nici Sfânta Scriptură, nici Tradiția Părinților răsăriteni, inclusiv tradiția liturgică, nu cunosc o altă înțelegere a Înțelepciunii în afară de cea hristologică. Există excepții de la această regulă; însă ele pot fi datate ca foarte târzii și suferind adesea de influențe romano-catolice (vezi, de ex.: Icoana Înțelepciunii din Kiev). Sf. Atanasie cel Mare, la care s-a raportat ocazional Părintele Pavel Florensky, a subliniat aspectul cosmic al Înțelepciunii. Dar el a utilizat pentru aceasta imaginea sigiliului și a imprimării sale, prin aceasta evitându-se ideea unei ipostazieri a Înțelepciunii create: Atanasie scrie în *Cea de-a doua cuvântare împotriva arienilor*: „Nenăscutul [Fiu],

⁴⁵ S. Bulgakov, „Zur Frage nach der Weisheit Gottes”, p. 97.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 99.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 98.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 101.

Karl Christian Felmy

Înțelepciunea proprie a lui Dumnezeu, este și creatoarea tuturor; căci, se spune, «totul ai făcut cu Înțelepciune», iar «pământul a fost umplut de înțelepciunea Ta» (*Ps* 103, 25). Dar ceea ce există există nu doar ca atare, ci are o bază bună, plăcută lui Dumnezeu, Înțelepciunea Lui [adică Hristos] ce a coborât la creaturi, în așa fel încât a imprimat o pecete și o reprezentare a chipului său asupra tuturor, în general, și a fiecăruia în particular, pentru ca lucrurile create să se arate ca fiind demne de înțelepciunea lui Dumnezeu. Căci la fel cum cuvântul (*λόγος*) nostru este un chip al Cuvântului (*τοῦ Λόγου*), Fiul lui Dumnezeu, tot așa Înțelepciunea Lui este în noi un chip al Lui⁵⁰. Asta înseamnă că, după Sf. Atanasie, în lucrările creației poate fi văzută o „pecete a Înțelepciunii” lui Dumnezeu⁵¹. În acest aspect creația are pentru el și un caracter sofianic. Dar există în învățătura Sfântului Atanasie doar o *singură* Înțelepciune personală – mai târziu se va spune Înțelepciune ipostatică –, și anume Hristos. Alături există peceți ne-personale ale Înțelepciunii în creație, mai ales în oameni. În consecință, Sofiologia își poate găsi un sprijin în Sf. Atanasie, dar numai în măsura în care se recunoaște faptul că Înțelepciunea dumnezeiască este Hristos și că nu mai există lângă sau dincolo de El nici o Înțelepciune ipostatică, ci doar o amprentă rațională pe creație.

În acest punct doresc să găsesc câteva criterii pentru înțelegerea învățaturii despre Înțelepciune la marii sofologi ruși: sofologii se preocupă de importanta problemă a raționalității cosmosului. Creația nu este neutră din punct de vedere religios; în ea poate fi recunoscut ceva dumnezeiesc, o amprentă a Înțelepciunii divine. Drept urmare, trebuie tratată cu respect. Trebuie spus că ea nu reprezintă o picătură dintr-un amestec al lui Dumnezeu cu creația și de aici o îndumnezeire a celor create. Căci prin Sofia dumnezeiască creaturile sunt puse în relație cu Dumnezeu, fără a fi amestecate cu El sau dizolvate într-un mod panteistic în El. Totuși nici Sfânta Scriptură și nici autentica Tradiție patristică a Bisericii de Răsărit nu cunosc un alt ipostas al Înțelepciunii decât Logosul dumnezeiesc. Recunoașterea unei amprente raționale a creației nu înseamnă că se poate vorbi despre un ipostas creat al Înțelepciunii. Născătoarea de Dumnezeu nu este o ipostaziere a Înțelepciunii nici în Tradiția liturgică, nici în cea patristică ortodoxă, ci este Tron sau – după cum se spune în Imnul Acatist – „vas al Înțelepciunii lui Dumnezeu”, în care trupul ei este „mai înalt decât cerul”, fiindcă ea a născut pe Cel Care „nici cerul cerurilor nu-L poate încapa” (*3 Rg* 8, 27); Hristos, „puterea lui Dumnezeu și Înțelepciunea lui Dumnezeu” (*1 Co* 1, 24).

Traducere de Asist. Dr. Ciprian Iulian Toroczkai

---

⁵⁰ Athanasius, *Împotriva arienilor. A doua cuvântare*, în PG 26, col. 312; comp. BKV: Athanasius I, p. 229.

⁵¹ *Ibidem*.